

*Een jeugdherinnering
uit 'Dichtung und Wahrheit'*

1917*b*

DUITSE UITGAVEN

Eine Kindheitserinnerung aus Dichtung und Wahrheit

- 1917 *Imago* 5: 49-57.
 1918 *Sammlung kleiner Schriften zur Neurosenlehre* 4: 564-577.
 (1922, 2e druk.)
 1924 *Gesammelte Schriften* 10: 357-368.
 1924 *Psychoanalytische Studien an Werken der Dichtung und Kunst*, Wenen, 87-98.
 1947 *Gesammelte Werke* 12: 13-26.
 1969 *Studienausgabe* 10: 255, 257-266.
 1993 *Der Moses des Michelangelo. Schriften über Kunst und Künstler* (Taschenbuch 10456), 123-133. (Met een inleiding van Peter Gay.)

ENGELSE VERTALINGEN

A childhood recollection from Dichtung und Wahrheit

- 1925 *Collected Papers* 4: 357-367. (Vertaling C. J. M. Hubback.)
 1955 *Standard Edition* 17: 145, 147-156. (Sterk gewijzigde versie van de vertaling van 1925.)

NEDERLANDSE VERTALINGEN

Een jeugdherinnering uit Dichtung und Wahrheit

- 1983 *Cultuur en Religie* 2: 137, 141-151. (Vertaling Eva Wolff.)
 2006 *Werken* 8: 20, 22-30. (Herzien.)

Redactionele inleiding

Deze studie is gebaseerd op twee lezingen die Freud voor de Weense Psychoanalytische Vereniging heeft gehouden: het eerste deel op 13 december 1916, het tweede op 18 april 1917. Pas in september 1917, toen Freud van zijn zomervakantie in de Tatra naar huis terugkeerde, stelde hij in de trein de studie metterdaad op schrift. De exacte datum van publicatie staat niet vast, omdat het tijdschrift *Imago* destijds door de oorlogsomstandigheden onregelmatig verscheen. Een samenvatting van de conclusies staat in een lange noot die Freud in 1919 toevoegde aan hoofdstuk II van zijn studie over Leonardo (1910c, 5: 226, noot 30).

* * *

'WANNEER WIJ PROBEREN ONS TE HERINNEREN wat ons in de eerste kinderjaren¹ is overkomen, komt het vaak voor dat wij de dingen die wij van anderen hebben gehoord, verwisselen met de dingen die wij werkelijk uit eigen aanschouwing en ervaring weten.' Deze opmerking maakt Goethe op een van de eerste bladzijden van de levensbeschrijving die hij op zestigjarige leeftijd begon op te tekenen. Eraan voorafgaand staan alleen enige mededelingen over zijn geboorte, die 'op 28 augustus 1749, 's middags klokslag twaalf' plaatsvond. De constellatie van de sterren was hem gunstig gezind en dat zal de reden zijn geweest dat hij in leven bleef, want hij kwam 'voor dood' ter wereld en alleen met grote moeite lukte het om hem het levenslicht te doen aanschouwen. Na deze opmerking volgt een korte beschrijving van het huis en van het vertrek waar de kinderen — hij en zijn jongere zuster — zich het liefst ophielden. Maar dan vertelt Goethe eigenlijk maar één voorval dat in de 'eerste kinderjaren' (vóór zijn vierde jaar?) is te situeren en waaraan hij een eigen herinnering bewaard lijkt te hebben.

Hij bericht: '...en drie aan de overkant wonende broers Ochsenstein, zoons van de overleden burgemeester, vatten grote genegenheid voor mij op, zij speelden met me en plaagden me op alle mogelijke manieren.'

'Mijn familie vertelde graag over allerhande kwajongensstreken waartoe deze overigens serieuze en teruggetrokken levende mannen mij hadden aanzet. Ik zal er slechts één aanhalen. Er was juist aardewerkmarkt geweest en men had niet alleen de keuken voor de eerstkomende tijd van dit soort artikelen voorzien, maar ook voor ons kinderen zulk serviesgoed in het klein gekocht om mee te spelen. Op een mooie namiddag, toen het helemaal stil was in huis, was ik in de rommelkamer' (het eerder genoemde aan de straat gelegen vertrek) 'met mijn potten en schalen in de weer, en omdat daaraan verder niets te beleven viel, gooidde ik een stuk op straat en had er schik in dat het zo grappig aan

1 ['Jeugd' in de originele tekst van Goethe; in de Goethe-citaten zijn nog enkele andere kleine correcties aangebracht.]

scherven viel. De Oxsensteins, die zagen hoe kostelijk ik dat vond en hoe ik van de pret in mijn handjes klapte, riepen: méér! Ik bedacht me geen moment en slingerde meteen een pot en, op het aanhoudend groep: nóg meer! alle schaalpjes, pannetjes en kannetjes stuk voor stuk op straat. Mijn burens bleven hun bijval betuigen en ik was maar al te blij hun zo'n plezier te doen. Maar ik was door mijn voorraad heen, en zij bleven maar roepen: nóg meer! Daarom rende ik regelrecht naar de keuken en pakte de aardewerken borden, die natuurlijk een nog grappiger schouwspel boden toen ze in scherven vielen; en zo liep ik heen en weer, haalde het ene bord na het andere dat ik te pakken kon krijgen van de serviesplank, en omdat zij er maar niet genoeg van kregen, stortte ik alles wat ik aan vaatwerk kon aanslepen in hetzelfde verderf. Pas na enige tijd greep er iemand in en belette mij om door te gaan. Maar het kwaad was geschied, en aan al dat gebroken aardewerk hielden we in elk geval een grappig verhaal over, dat vooral de schalkse aanstichters zich tot hun levenseinde gnuivend herinnerden.³

In preanalytische tijden kon men dit zonder erg lezen en zonder dat men aanleiding zag erbij stil te staan; maar nadien ontwaakte het analytische geweten. Want wij hadden ons omtrent herinneringen uit de eerste kinderjaren bepaalde meningen en voorstellingen gevormd, waaraan wij gaarne algemene geldigheid toekenden. Dat een bepaald detail uit het kinderleven zich had onttrokken aan de vergetelheid die gewoonlijk over de kinderjaren ligt, kon niet toevallig of betekenisloos zijn. Veeleer kon men vermoeden dat wat het geheugen hier vasthield juist het belangwekkendste uit die hele levensperiode was, en wel omdat het dat gewicht destijds al had bezeten, óf zulks onder invloed van latere gebeurtenissen achteraf had gekregen.

Wel was de grote waarde van deze jeugdherinneringen maar zelden evident. Ze leken meestal onbetekenend of zelfs nietszeggend, en het bleef aanvankelijk ondoorzichtig waarom juist deze herinneringen kans hadden gezien de amnesie te trotseren; bovendien wist degene die ze al die jaren als persoonlijk bezit in het geheugen had bewaard, ze evenmin naar waarde te schatten als de buitenstaander aan wie hij ze vertelde. Om hun betekenis te kunnen peilen was een zekere dui-dingsarbeid nodig, die ofwel liet zien hoe hun inhoud door een andere kon worden vervangen, óf de relatie aantoonde met andere, onmiskenbaar belangrijke belevenissen, waarvoor ze als zogeheten *dekherinneringen* in de plaats waren gekomen.

Bij elke psychoanalytische bewerking van een levensgeschiedenis is het mogelijk de betekenis van de vroegste jeugdherinneringen aldus aan het licht te brengen. In de regel is het zelfs zo dat juist de herinnering die de analysand vooropstelt, die hij het eerst vertelt, waarmee hij

zijn levensbiecht inleidt, de belangrijkste blijkt, de herinnering waarin de sleutels tot de geheime laden van zijn zielenleven verborgen liggen.² Maar in het geval van het kleine jeugdvoorval dat in *Dichtung und Wahrheit* wordt verteld, is er te weinig dat aan onze verwachtingen tegemoetkomt. De middelen en wegen die bij onze patiënten naar de duiding voeren, zijn ons hier natuurlijk niet toegankelijk; het voorval lijkt op zichzelf geen naspeurbaar verband met belangrijke indrukken uit het latere leven te hebben. Een poets op kosten van het huishouden, bedreven onder invloed van derden, is zeker geen passend vignet voor alles wat Goethe uit zijn rijke leven heeft mee te delen. Wij krijgen de stellige indruk dat deze jeugdherinnering volstrekt onschuldig is en op zichzelf staat, en het kan voor ons een waarschuwing zijn de eisen van de psychoanalyse niet te hoog te stellen of te onpas naar voren te brengen.

Ik had mij het kleine probleem dan ook allang uit het hoofd gezet, toen het toeval mij in aanraking bracht met een patiënt bij wie dezelfde jeugdherinnering in een doorzichtiger verband aan het licht kwam. Het was een zevenentwintigjarige, hoog ontwikkelde en begaafde man, wiens bestaan geheel en al beheerst werd door een conflict met zijn moeder, dat zich over nagenoeg alle levensterreinen uitstreckte en onder invloed waarvan de ontwikkeling van zijn vermogen om lief te hebben en zelfstandig door het leven te gaan ernstig had geleden. Dit conflict ging tot ver in zijn jeugd terug, men kan wel zeggen tot in zijn vierde levensjaar. Voordien was hij een heel teer, altijd sukkelend kind geweest, en toch hadden zijn herinneringen die nare tijd met een paradijselijke glans omgeven, want destijds koesterde hij zich in de onbegrensde, met niemand gedeelde tederheid van zijn moeder. Toen hij nog geen vier was, werd een — nu nog in leven zijnde — broer geboren en als reactie op deze inbreuk veranderde hij in een eigenzinnige, onhandelbare jongen, die zonder ophouden zijn moeder tartte om streng op te treden. Hij kwam ook nooit meer in het goede spoor.

Toen hij bij mij in behandeling kwam — niet in de laatste plaats omdat zijn bigotte moeder de psychoanalyse verafschuwde — was de jaloezie op de na hem geboren broer, die indertijd zelfs tot uiting was gekomen in een aanslag op het leven van de zuigeling in de wieg, allang vergeten. Hij behandelde zijn jongere broer nu met veel egards, maar de zonderlinge toevalshandelingen waarmee hij onverhoeds dieren waar hij anders dol op was zwaar letsel toebracht, zoals zijn jachthond

2 [Cf. de casus van 'De Rattenman' (1909d, 5: 18, noot 5).]

of vogels die hij met grote toewijding verzorgde, konden mogelijk gezien worden als nawerking van die vroegere vijandige impulsen tegen zijn broertje.

Deze patiënt nu deelde mee hoe hij eens, in de tijd dat hij zich aan het door hem gehate kind vergreep, al het serviesgoed dat hem onder handen kwam uit het raam van hun landhuis op straat had gegooid. Hetzelfde dus dat Goethe in *Dichtung und Wahrheit* uit zijn jeugd vertelt! Ik teken hierbij aan dat mijn patiënt buitenlander was en geen Duitse opvoeding had genoten; Goethes levensbeschrijving had hij nooit gelezen.

Deze mededeling noopte mij een poging te wagen om Goethes jeugdherinneringen te duiden in de zin die zich door het verhaal van mijn patiënt dwingend aandiende. Maar waren in de jeugd van de schrijver de voor deze zienswijze vereiste voorwaarden aan te wijzen? Goethe zelf stelt de heren Ochsenstein met hun aansporingen verantwoordelijk voor zijn kattenkwaad, maar uit zijn verhaal zelf valt op te maken dat de volwassen bureu hem alleen hadden aangemoedigd door te gaan met wat hij aan het doen was. Hij was er spontaan mee begonnen en de motivering die hij hiervoor aanvoert — 'omdat daaraan (aan het spel) verder niets te beleven viel' — kan moeiteloos uitgelegd worden als een bekentenis dat hij op het moment dat hij erover schreef, en waarschijnlijk ook al die jaren voordien, geen aannemelijk motief voor zijn daad kon geven.

Het is bekend dat Joh. Wolfgang en zijn zuster Cornelia de oudste overlevenden waren van een grotere schare van nogal zwakke kinderen. Dr. Hanns Sachs is zo vriendelijk geweest mij de gegevens te verschaffen die op deze vroeg gestorven broers en zusters van Goethe betrekking hebben.

Broers en zusters van Goethe:

- a Hermann Jakob, op maandag 27 november 1752 gedoopt, bereikte de leeftijd van zes jaar en zes weken, op 13 januari 1759 begraven.
- b Katharina Elisabetha, op maandag 9 september 1754 gedoopt, op donderdag 22 december 1755 begraven (één jaar en vier maanden oud).
- c Johanna Maria, op dinsdag 29 maart 1757 gedoopt en op zaterdag 11 augustus 1759 begraven (twee jaar en vier maanden oud). (Dit was hoogst waarschijnlijk het door haar broer genoemde, zeer mooie en lieve meisje.)
- d Georg Adolph, op zondag 15 juni 1760 gedoopt, op woensdag 18 februari 1761, acht maanden oud, begraven.

Goethes naaste zuster, Cornelia Friederica Christiana, was op 7 december 1750 geboren, toen hij één jaar en drie maanden was. Door dit geringe verschil in leeftijd komt zij als voorwerp van jaloezie zo goed als zeker niet in aanmerking. Het is bekend dat kinderen, als hun hartstochten ontwaken, nooit zo heftig reageren op de broers en zusters die er al zijn, maar hun antipathie wel tegen de nieuwkomers richten. Bovendien is de scène die wij pogen te duiden, onverenigbaar met Goethes prille leeftijd bij of kort na de geboorte van Cornelia.

Bij de geboorte van het eerste broertje, Hermann Jakob, was Joh. Wolfgang drie jaar en drie maanden oud. Ongeveer twee jaar later, toen hij om en nabij de vijf was, werd de tweede zuster geboren. Beide leeftijden komen voor de datering van het op straat gooien van het serviesgoed in aanmerking; de eerste verdient misschien de voorkeur en zou ook beter overeenstemmen met het geval van mijn patiënt, die bij de geboorte van zijn broer ongeveer drie jaar en negen maanden oud was.

De broer Hermann Jakob, op wie onze poging tot duiding zich dus zal richten, was trouwens niet zo'n terloopse gast in de kinderkamer van de Goethes als de latere broers en zusters. Het is verwonderlijk dat in het levensverhaal van zijn grote broer met geen woord over hem wordt gerept.³ Hij werd ruim zes jaar oud en Joh. Wolfgang was bijna tien toen hij stierf. Dr. Eduard Hitschmann, die zo vriendelijk was mij zijn notities over deze materie ter beschikking te stellen, meent: *'Ook de kleine Goethe is het niet onwelkom geweest een broertje te zien sterven.* Zijn moeder deelde althans het volgende mee, in de woorden van Bettina Brentano: "Het trof zijn moeder als eigenaardig dat hij bij de dood van zijn jongere broer Jakob, die zijn speelkameraad was, geen traan vergoot; veeleer leek hij een zekere boosheid over het rouwbeklag van zijn ouders en zusters te voelen. Toen zij de stijfkoppige jongen later vroeg of hij niet van zijn broertje had gehouden, liep hij naar zijn kamer, haalde een hoeveelheid met lessen en verhaaltjes volgeschreven papieren onder het bed vandaan en zei haar dat hij dat alles gemaakt had om het zijn broer te leren." De oudere broer had dus in elk geval graag de jongere bevaderd en tegenover hem zijn superioriteit getoond.'

3 [Toegevoegd in 1924:] Ik maak van deze gelegenheid gebruik om een onjuiste bewering, die niet gemaakt had mogen worden, terug te nemen. In een passage verderop in dit eerste boek wordt de jongere broer toch genoemd en beschreven. Dat gebeurt als Goethe

terugdenkt aan de akelige kinderziekten, waaronder ook deze broer 'in niet geringe mate leed'. 'Hij was zachtmoedig, stil en eigenzinnig, en wij hadden nooit een echte band met elkaar. Hij overleefde trouwens ternauwernood de kinderjaren.'

Wij zouden derhalve kunnen denken dat het op straat gooien van het serviesgoed een symbolische of, juister gezegd, *magische* handeling is, waardoor het kind (Goethe en ook mijn patiënt) nadrukkelijk laat blijken dat het de storende indringer uit de weg wil ruimen. Dat een kind plezier beleeft aan het stukgooien van voorwerpen, hoeven wij niet in twijfel te trekken; als een handeling op zichzelf al lustgevoelens opwekt, werkt dat niet remmend, maar verleidt het juist om de handeling ook voor andere doeleinden te herhalen. Wij geloven echter niet dat het plezier in het gerinkel en stukbreken de reden was waarom deze kinderstreken zich van een blijvende plaats in de herinnering van de volwassene konden verzekeren. Wij schromen evenmin de motivering van de handeling door nog een andere overweging ingewikkelder te maken. Een kind dat serviesgoed stukgoot, weet best dat het iets ondeugends doet waarvoor de volwassenen het op de vingers zullen tikken, en als het zich door die wetenschap niet laat weerhouden, koestert het waarschijnlijk wrok tegen zijn ouders; het wil blijkbaar stout zijn.

De lust die het stukslaan en het stukgeslagene teweegbrengen, zou al bevredigd zijn als het kind de breekbare dingen gewoon op de grond had gegooid. Dat ze ook nog door het raam naar buiten worden geworpen, is dan nog niet verklaard. Dat 'naar buiten' lijkt een essentieel onderdeel van de magische handeling te zijn en uit de verborgen zin van de handeling voort te vloeien. Het nieuwe kind moet *weggedaan* worden, en misschien juist door het raam, want het is daardoor ook binnengekomen. De hele handeling zou in feite analoog zijn aan de ons meegedeelde reactie van een kind toen het te horen kreeg dat de ooievaar een broertje had gebracht. 'Hij moet het weer meenemen', was zijn commentaar.⁴

Wij ontveinzen ons evenwel niet dat het hachelijk blijft — nog afgezien van alle onzekerheden in de redenering zelf — de duiding van een kinderdaad met één analogie te staven. Dat is dan ook de reden waarom ik mijn opvatting over de kleine scène uit *Dichtung und Wahrheit* jarenlang had achtergehouden. Tot ik op een dag een patiënt kreeg die zijn analyse met de volgende, woordgetrouw opgeschreven zinnen inleidde: 'Ik ben de oudste van acht of negen broers en zusters.'⁵ Een van mijn eerste herinneringen is dat mijn vader, in nachtgewaad op zijn bed gezeten, mij lachend vertelt dat ik een broer heb gekregen.

4 [Cf. hoofdstuk v (D) van 'De droomduiding' (1900a, 2: 251).]

5 Een kleine maar opvallende vergissing. Het is niet ondenkbaar dat deze al geïn-

duceerd werd door de neiging om zijn broer uit te schakelen. (Cf. Ferenczi, 'Über passagere Symptombildung während der Analyse', 1912a.)

Ik was toen drie jaar en negen maanden oud; zo groot is het verschil in leeftijd tussen mij en de broer die na mij komt. Verder weet ik dat ik kort daarna (of was het een jaar daarvoor?)⁶ eens allerlei voorwerpen, borstels — of was het maar één borstel? — schoenen en zo uit het raam op straat heb gegooid. Ik heb ook nog een vroegere herinnering. Toen ik twee was, overnachtte ik onderweg naar het Salzkammergut met mijn ouders in een hotelkamer in Linz. Ik was die nacht zo onrustig en ging zo tekeer dat mijn vader mij moest slaan.⁷

Bij deze ontboezeming liet ik alle twijfel varen. Als in het kader van een analyse twee dingen direct na elkaar, als in één adem, te berde worden gebracht, moeten wij deze coïncidentie als een samenhang duiden. Het was dus alsof de patiënt had gezegd: 'Omdat ik vernam dat ik een broer had gekregen, heb ik enige tijd later die voorwerpen op straat gegooid.' Het naar buiten gooien van borstels, schoenen enzovoort. moet gezien worden als een reactie op de geboorte van zijn broer. Het komt ons ook niet slecht uit dat de weggegooiden voorwerpen in dit geval niet stukken servies waren, maar andere dingen, waarschijnlijk dingen waar het kind net bij kon... Iets eruit gooien (door het raam op straat) blijkt dus de essentie van de handeling, terwijl het plezier in het breken en gerinkel alsook de aard van de dingen waaraan 'de executie wordt voltrokken' geen constant en essentieel element vormen.

Dat er een samenhang moet bestaan, geldt natuurlijk ook voor de derde jeugdherinnering van de patiënt, die naar het eind van de korte reeks is verschoven, hoewel ze de vroegste is. Aan die eis is gemakkelijk te voldoen. Wij begrijpen dat het tweejarige kind zo onrustig was omdat het niet verdroeg dat vader en moeder in bed bijeen waren. Op reis was er waarschijnlijk geen andere mogelijkheid dan het kind van dit samenzijn getuige te laten zijn. Van de gevoelens die toen in het ja-loerse jongetje ontwaakten, heeft het de verbittering jegens vrouwen overgehouden, en deze verbittering heeft de ontwikkeling van zijn liefdeleven duurzaam verstoord.

Toen ik na deze twee bevindingen in psychoanalytische kring de verwachting uitsprak dat dergelijke gebeurtenissen zich bij kleine kinderen wel eens meer konden voordoen, stelde dr. Hermine von Hug-Hellmuth mij nog twee observaties ter beschikking, die ik hier laat volgen.

6 Deze twijfel, die als uiting van verzet de essentie van de mededeling ondergraft, werd al snel door de patiënt eigener beweging ongedaan gemaakt.

I

'Op ongeveer drieënhalfjarige leeftijd had de kleine Erich "van de ene op de andere dag" de gewoonte aangenomen alles wat hem niet zinde het raam uit te gooien. Hij deed het echter ook met voorwerpen die hem niet in de weg stonden en waar hij niets mee te maken had. Precies op de verjaardag van zijn vader — hij was toen drie jaar en vierenhalve maand — gooide hij een zware deegroller, die hij rap uit de keuken naar de kamer had gesjouwd, uit het raam van de op de derde verdieping gelegen woning op straat. Een paar dagen later liet hij de vijzelstamper en daarna een paar zware bergschoenen van zijn vader, die hij eerst uit de kast moest halen, volgen.⁷

In die tijd kreeg zijn moeder in de zevende of achtste maand van haar zwangerschap een miskraam, waarna het kind "zo gezeglijk, lief en stil was dat het iemand anders leek". In de vijfde of zesde maand zei hij meer dan eens tegen zijn moeder: "Mammie, ik spring bovenop je buik" of "mammie, ik druk je buik plat". En kort voor de miskraam in oktober: "Als ik dan toch een broer moet krijgen, dan maar na het kerstkindje."

II

'Een jongedame van negentien jaar vertelt spontaan het volgende als haar vroegste jeugdherinnering: "Ik zie me vreselijk stout onder de tafel in de eetkamer zitten, klaar om eronder vandaan te kruipen. Op de tafel staat mijn koffiekom — ik zie nu nog het motief op het porselein duidelijk voor me — die ik net toen oma de kamer binnenkwam uit het raam wilde gooien. Niemand had zich namelijk om mij bekommerd, en intussen was er op de koffie een 'vel' gekomen, wat ik altijd afschuwelijk vond en nu nog vind. Op die dag werd mijn ongeveer tweeënhalf jaar jongere broer geboren, daarom had niemand tijd voor mij. Ze vertellen mij nog altijd dat ik die dag onuitstaanbaar was; 's middags had ik papa's lievelingsglas van tafel gegooid, de hele dag meer dan eens mijn jurkje vuil gemaakt, en van vroeg tot laat was ik heel erg humeurig. In mijn woede had ik ook nog een badpoppetje stuk gemaakt.'"

7 'Hij koos altijd zware voorwerpen uit.'

Deze beide gevallen behoeven nauwelijks commentaar. Ze bevestigen zonder verdere analytische inspanning dat de verbittering van het kind over een concurrent die verwacht wordt of er al is, tot uiting komt in het naar buiten gooien van voorwerpen en ook in andere ondeugende of vernielzuchtige handelingen. In de eerste observatie symboliseren de 'zware voorwerpen' waarschijnlijk de moeder zelf, tegen wie de toorn van het kind zich richt zolang het nieuwe kind er nog niet is. De drieënhalfjarige jongen weet dat zijn moeder zwanger is, en verkeert niet in twijfel dat zij het kind in haar schoot herbergt. Wij denken onwillekeurig terug aan 'kleine Hans'⁸ en aan zijn speciale angst voor zwaarbeladen wagens.⁹ In de tweede observatie is de jonge leeftijd van het kind, tweeënhalf jaar, opmerkelijk.

Als wij nu terugkeren naar de jeugdherinnering van Goethe en op *Dichtung und Wahrheit* toepassen wat wij ontdekt menen te hebben in de observaties bij andere kinderen, ontstaat er een onberispelijke samenhang die wij anders niet hadden gevonden. De betekenis luidt dan: 'Ik ben een zondagskind geweest; het lot heeft mijn leven gespaard, hoewel ik voor dood ter wereld kwam. Het heeft mijn broer daarentegen weggenomen, zodat ik de liefde van mijn moeder niet met hem heb hoeven delen.' En dan gaat de gedachtegang verder, naar een ander in die vroege jaren gestorven persoon, de grootmoeder, die als een vriendelijke, stille geest in een ander vertrek huisde.

Ik heb het elders al opgemerkt:¹⁰ als men de onbetwiste lieveling van zijn moeder is geweest, houdt men levenslang het gevoel de wereld te kunnen veroveren, het vertrouwen op succes, dat niet zelden werkelijk het succes aantrekt. En Goethe had met recht zijn levensgeschiedenis kunnen aanvangen met een opmerking in de trant van: 'Mijn kracht wortelt in de band met mijn moeder.'

8 'Analyse van de fobie van een vijfjarige jongen' [1909b, 4: 500v en 529v].

9 Deze zwangerschapssymboliek werd mij enige tijd geleden nog eens bevestigd door een dame van boven de vijftig. Haar was meer dan eens verteld dat zij als klein kind, toen zij nog amper kon praten, haar vader opgewonden naar het raam placht te trekken wanneer een zware verhuiswagen langsreed. Gelet op haar herinneringen aan de woning kan worden vastgesteld dat zij toen jon-

ger was dan twee jaar en negen maanden. Rond die tijd werd de op haar volgende broer geboren, en vanwege deze gezinsuitbreiding verhuisde het gezin. Ongeveer tezelfdertijd had zij voor het inslapen vaak de angstige gewaarwording van iets monsterachtigs dat op haar afkwam, en dan 'werden haar handen zo dik'.

10 [In een noot die Freud in 1911 toevoegde aan hoofdstuk VI (E) van 'De droomduiding' (1900a, 2: 385, noot 155).]